

УДК (UDC) 930 (477.64) «1921/23»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.4\(44\).678](https://doi.org/10.33782/eminak2023.4(44).678)

FAMINE OF 1921-1923 IN ZAPORIZHZHIA GUBERNIA: PECULIARITIES AND DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES

Viktor Hudz¹, Natalia Krasko², Yana Romanenko³

¹ Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University (Melitopol, Ukraine)
e-mail: gudz_viktor@mstu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

² Technical University-Sofia (Sliven, Bulgaria)

e-mail: nk.tefiba@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3563-2564>

³ Taras Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University (Chernihiv, Ukraine)
e-mail: taravskaaa@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9988-3875>

ABSTRACT

The purpose of the study is to identify the peculiarities and demographic consequences of the famine of 1921-1923 in Zaporizhzhia gubernia.

The scientific novelty of the research paper is in the identification of factors and circumstances that caused the mass famine of 1921-1923 in Zaporizhzhia gubernia and the determination of its regional features. The first attempt is also made to find out the demographic consequences of the famine in the gubernia and Melitopol povit.

Conclusions. The research paper provides evidence that the total harvest in Soviet Ukraine was sufficient to prevent mass famine. However, the food tax introduced by the 10th Congress of the RCP(b) was just as unbearable for the Ukrainian peasant as the requisitioning of agricultural products (prodrazkolodka). The subsequent drought and crop failure caused mass famine, primarily in the South of Ukraine. But the forced requisitioning of grain continued, while the famine in the republic was blacked out. Instead, the Kremlin requested world assistance and took care of feeding the starving Volga region. Only in January 1922 did the Bilshovyk authorities of Ukraine recognize the famine and appeal for help. However, food tax collection in the starving gubernias of Ukraine continued until July 1922. At the same time, an armed blockade was set up to prevent the starving people from escaping. The authorities confiscated food in the republic and exported 70.5 million poods of grain to Russia in 1921-1922.

The peculiarity of the famine in Zaporizhzhia region was that the gubernia became the scene of fierce battles between the Red Army and the troops of P. Wrangel and the Makhnovists. 'Red' troops looted and terrorized Makhnovists' villages, using famine as a weapon against the rebels. That factor, along with prodrazkolodka, insufficient sowing, winterkilling of crops, and drought, turned Zaporizhzhia region into the epicenter of famine already in the winter of 1920-21. The grain procurement plan for 1921, introduced by the Narkomprod of the RSFSR, exceeded the harvest in the region. Due to repeated drought, insufficient sowing, and grain harvesting for export, the famine in Ukraine reached its peak in the spring of 1922 and lasted until the 1923 harvest.

It is estimated that the mortality rate in Zaporizhzhia gubernia from starvation and concomitant diseases was the highest in the republic and amounted to over 200 thousand people. The Bilshovyk famine terror in Ukraine achieved several goals at once: to feed the population of Russia and its army, to support industry, to suppress peasant rebellions, and to obtain currency from the West. The insufficient study of the issue and the need for further research to make society aware of Russia's systematic crimes in Ukraine, one of which was the artificial famine of 1921-1923, are revealed.

Keywords: famine of 1921-1923 in Ukraine, Zaporizhzhia gubernia, food policy of the RCP(B), terror, drought

ГОЛОД 1921-1923 РОКІВ НА ТЕРЕНАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ

Віктор Гудзь¹, Наталія Красько², Яна Романенко³

¹ Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
(Мелітополь, Україна)

e-mail: gudz_viktor@mspu.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5756-1683>

² Технічний університет – Софія (Слівен, Р. Болгарія)

e-mail: nk.tefiba@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3563-2564>

³ Чернігівський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка
(Чернігів, Україна)

e-mail: taravskaaa@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9988-3875>

АНОТАЦІЯ

Мета дослідження: виявлення особливостей і демографічних наслідків голоду 1921/23 рр. у Запорізькій губернії.

Новизна статті полягає у виявленні факторів та обставин, що призвели до масового голоду 1921-23 рр. у Запорізькій губернії та визначенні його регіональних особливостей. Зроблена перша спроба з'ясувати демографічні наслідки голоду в губернії та Мелітопольському повіті.

Висновки. Наведено докази того, що загального врожаю в радянській Україні було достатньо для запобігання масового голоду. Але запроваджений Х з'їздом РКП(б) продовольчий податок був таким же непосильним для українського селянина, як і розкладка. Наступна посуха та неврожай спричинили масовий голод, насамперед на Півдні України. Але примусовий збір хліба тривав, і голод у республіці замовчувався. Натомість Кремль звернувся за допомогою до світу і подбав про харчування голодуючого Поволжя. Лише в січні 1922 р. більшовицька влада України визнала голод і звернулася по допомогу. Проте збирання продподатку в голодуючих губерніях України тривало до липня 1922 р. Водночас, щоб запобігти втечам голодуючих, встановлена збройна блокада. Уряд конфіскував продовольство в республіці та вивіз у 1921-22 рр. до Росії 70,5 млн. пудів зерна.

Особливістю голоду на Запоріжжі було те, що губернія стала ареною запеклих боїв Червоної Армії із військами П. Врангеля і махновцями. «Червоні» війська грабували та тероризували махновські села, використавши голод як зброю проти повстанців. Цей фактор, разом із продрозкладкою, недосівом, вимерзанням посівів, посухою, перетворив Запоріжчину на епіцентр голоду вже взимку 1920/21 рр. План хлібозаготівель на 1921 р., визначений Наркомпродом РСФРР, перевищував врожай у цьому регіоні. Через повторення посухи, недосів і заготівлі зерна на експорт, голод в Україні, досягнувши апогею навесні 1922 р., тривав до врожаю 1923 р.

Підраховано, що смертність у Запорізькій губернії від голоду та супутніх захворювань була найвищою в республіці і становила понад 200 тис. осіб. Більшовицький терор голодом в Україні досягав одразу кількох цілей: прогнати населення Росії та її армію, підтримати промисловість, приборкати селянські повстання й отримати валюту із Заходу. Виявлено недостатню вивченість теми та необхідність її подальшого дослідження для усвідомлення суспільством системних злочинів Росії в Україні, одним із яких став голод 1921-23 рр.

Ключові слова: голод 1921-23 рр. в Україні, Запорізька губернія, продовольча політика РКП(б), терор, посуха

Вступ

Явище масового голодування людей тисячоліттями впливало не лише на їх популяцію та соціально-економічний розвиток, а й на ментальність, культуру та мораль суспільства, його історичну пам'ять. Звідси непроминуща суспільна важливість теми голоду, зокрема в багатій хлібами Україні, де продовольча політика російського більшовизму слугувала як засіб упокорення населення. Голодова катастрофа початку 1920-х років більш віддалена у темпоральному вимірі та відбувалася під час післявоєнної розрухи і посухи, тому привертає відносно меншу суспільну і наукову увагу, ніж Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. Хоча В. Ленін використав терор голодом для упокорення України, як пізніше Й. Сталін, навмисний характер першого радянського голоду був менше виражений. Проте кожна антропогенна катастрофа є складовою травматичної пам'яті українського народу, яка служить історичним уроком для всіх його поколінь. Водночас масове народобивство найжахливішим способом показує, яку загрозу містить втрата суверенітету держави та політика, заснована на пріоритеті групових інтересів – корпоративних, класових або партійних – над національними інтересами.

Сьогодні Україна знову стоїть перед цивілізаційним та екзистенційним викликом внаслідок збройного вторгнення Російської Федерації – спадкоємиці імперської політики царського і радянського режимів. Як і століття тому, Москва принесла в Україну народобивство ракетами, снарядами і загрозою голоду через продовольчу блокаду, пограбування та нищення запасів продовольства, насамперед на Півдні країни. Використаний Кремлем голод, як засіб державного терору, був уперше застосований також саме на Півдні республіки. Вилучення більшовиками продовольства з голодуючої України під гаслом допомоги Поволжю водночас послужило засобом нищення махновщини та інших проявів «куркульського бандитизму». Звідси впливає суспільно-політична та наукова актуальність теми штучного голоду в Україні та, зокрема, на Запоріжжі на початку 1920-х років.

Огляд ЛІТЕРАТУРИ

Повноцінне наукове вивчення теми в Україні й інших республіках Радянського Союзу стало можливим лише із його розпадом, коли утвердилася об'єктивна парадигма наукових студій. Відтоді значну роботу з дослідження більшовицьких масових людоморів провів С. Кульчицький, який редагував збірник документів і матеріалів з історії першого «червоного» голоду¹. У спільній праці історика з О. Мовчан наголошено: «Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використав терор голодом (подібно інституту заручництва або концтаборам, що також вперше були використані як інструменти державної політики)»². О. Мовчан проявила себе як фахівець з історії голоду 1921-23 рр. ще у 1980-ті рр. і плідно розробляла тему в новому тисячолітті. Крім численних узагальнюючих праць з історії голоду початку 1920-х років і досліджень допомоги

¹ Голод 1921-1923 років в Україні: зб. докум. і мат-лів / упор.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.

² Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. Київ: Ін-т історії України, 1993. С. 63.

голодуючим, окремі напрями української історіографії складають національні та регіональні особливості голоду³, психологічні та моральні деформації учасників подій⁴, соціокультурні наслідки цієї гуманітарної катастрофи⁵, міжнародна допомога голодуючим⁶ та інші.

Попри активне висвітлення теми першого радянського голоду, деякі науковці все ще недооцінюють його роль як системного елементу політики більшовиків в Україні та вирішальне значення суб'єктивного чинника голоду, який надав цій катастрофі антропогенного характеру. І навпаки, багато українських науковців називають «голодомором» події 1921-23 рр., ігноруючи його відмінність від організованого Голодомору–геноциду 1932-1933 рр. Нам видається точнішим визначення «штучний голод 1921-1923 рр.», голод, який був використаний владою, але не спланований. Зважаючи на безперервність голоду в означений період, вважаємо прийнятним також написання «1921-23 рр.».

Основу джерельної бази дослідження складають, крім архівних та опублікованих документів, звіти та листи посадовців і керівників допомогових комісій, матеріали періодики. Повноцінне наукове вивчення теми в Україні та інших республіках СРСР стало можливим лише із його розпадом, коли утвердилася об'єктивна парадигма наукових студій. Загалом голод 1921-23 рр. в Україні досліджений досить ґрунтовно, що засвідчують монографії і кваліфікаційні роботи цієї теми. Проте В. Кириленко зауважив, що Б. Драмарецький у своїй дисертації⁷ не виокремив регіональну специфіку південних областей України⁸. Насправді, регіональні особливості першого «червоного» людомору досліджені у працях місцевих науковців, а також самого В. Кириленка, але всі вони базуються на матеріалах Миколаївщини та прилеглих областей. Саме в Миколаєві сформувалася

³ Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921-1923 років: Поволжя, Крим, Південь України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. XXXI. С. 134-145; Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Кн. 2. 204 с.

⁴ Котляр Ю.В. Канібалізм під час голоду 1921-1923 рр.: історико-психологічний аналіз. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 7: спеціальний. Київ, 2003. С. 120-123; Котляр Ю.В. Страх в більшовицькому терорі голодом (1921-1923 рр.). *Гуманітарно-економічні дослідження: збірник наукових праць*. Т. 3. Миколаїв-Одеса: ТОВ ВІД, 2006. С. 6-8.

⁵ Журбелюк Г.В. Методика історико-правових досліджень проблеми голоду 1921-1923 рр. в Україні: розвінчання міфів. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): мат-ли міжн. наук. конф.* Київ, 20-21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 51-58; Драмарецький Б., Толубець Н. «Культурна революція» початку 1920-х рр., як технологія формування радянського менталітету. *Емінак*. 2021. № 2 (34). С. 190-199. DOI: 10.33782/eminak2021.2(34).527; Васильчук Г., Шугальова І. Психофізичні наслідки голоду 1921-1923 рр. у дітей України. *Емінак*. 2023. № 3 (43). С. 204-220. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).666

⁶ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. ХХ ст. Миколаїв: Ілон, 2020. 358 с.; Тригуб А., Вовчук Л. Протягивая руку помощи... Американская гуманитарная помощь населению Тираспольского уезда (1922-1923 гг.). *Вестник Томского университета. Серия: история*. 2020. Вип. 66 (июль-август). С. 58-64. DOI: 10.17223/19988613/66/7; Trygub O. Relief Provided by International Organizations to Academic Community of Soviet Ukraine during the Famine of 1921-23. *Roczniki Humanistyczne*. 2024. Vol. 2: History [in print].

⁷ Драмарецький Б.Б. Голод 1921-1923 років в Україні: дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 123 с.

⁸ Кириленко В.П. Голод 1921-1923 років у Південній Україні: дис.... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2015. С. 18.

потужна наукова школа дослідників більшовицьких штучних голодів у Північному Причорномор'ї. Натомість, історія голоду 1921-23 рр. у Північному Приазов'ї, зокрема на Запоріжжі, досліджена лише в поодиноких статтях В. Гудзя і О. Мовчан⁹, Г. Турченко¹⁰, І. Шугальнової¹¹.

ДИСКУСІЯ

Попри значний комплекс історіографічних джерел з історії голоду 1921-23 рр., його запорізька специфіка висвітлена недостатньо. Між тим, О. Мовчан відзначала: «Епіцентром лиха на Україні була Запорізька губернія»¹². Адже станом на лютий 1921 р., при добовій нормі харчування 2,5-3 тис. ккал., середній раціон мешканців Донеччини становив 1,3 тис. ккал., Катеринославщини – 1,1 тис., тоді як запоріжців – лише 500 ккал¹³. Відтак, тема регіональних особливостей першого більшовицького людомору на Запоріжжі та його демографічних наслідків потребує спеціальних студій, що зумовлює мету роботи та дослідницькі завдання.

Певні труднощі дослідження проблеми складають часті зміни меж Запоріжчини на початку 1920-х рр. Так, у липні 1920 р. була створена Олександрівська губернія у складі Олександрівського, Бердянського, Мелітопольського повітів. 23 березня 1921 р. губернія дістала назву «Запорізька», а в її межах утворені ще Великотокмацький і Гуляйпільський повіти. 26 жовтня 1921 р. шляхом приєднання був створений шостий – Генічеський повіт. Проте й сама Запорізька губернія була ліквідована 1 грудня 1922 р. через приєднання її повітів до Катеринославської губернії¹⁴. Наприкінці 1921 р. територія Запорізької губернії складала 32048 км², населення – 1,288 тис. осіб. Саме такі адміністративні межі губернії, коли до неї входили деякі землі лівобережної Херсонщини, взяті нами за основу обрахування обсягів голоду і смертності населення.

Сучасні дослідники, зокрема, З. Святиченко та І. Терпан наголошують, що голодування у 1921-22 рр. спричинили не так погодно-кліматичні умови, як більшовицька політика «воєнного комунізму», що призвела до скорочення сільськогосподарського виробництва та зниження продуктивності праці¹⁵. Та чи означало це неминучість голоду в Україні?

Насправді, валовий збір зерна в УСРР у 1921 р. становив 276,6 тис. пуд., що, без урахування податку, фуражних і насінневих витрат, давало по 11 п. зерна на їдця

⁹ Гудзь В., Мовчан О. Перший «червоний» Голодомор на Мелітопольщині 1921-1923 рр. *Алексєєвські краєзнавчі читання: мат-ли регіональної науково-практ. конф., присв. 100-річчю А.А. Хижняка*. Мелітополь: МДПУ ім. Б.Хмельницького, 2015. С. 84-87.

¹⁰ Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України (1921-1923 рр.). *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): мат-ли наук. читань, присв. 60-р. ювілею проф. Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2004. С. 149-155; Турченко Г.Ф. Голод 1921-1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. С. 206-210.

¹¹ Шугальова І. Дитячі будинки Запорізької губернії в роки масового штучного голоду (1921-1923). *Українознавство*. 2021. № 3 (80). С. 130-141.

¹² Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1991. Вип. 1. С. 29.

¹³ Итоги борьбы с голодом в 1921-1922 гг. Москва: Ц.К. Помгол, 1922. С. 255.

¹⁴ Коротка історична довідка про зміни адміністративно-територіального поділу на Запоріжжі (1770-1994 рр.). URL: https://web.archive.org/web/20160621020242/http://www.sivash.su/stat_10.htm

¹⁵ Svyaschenko Z., Terpan I. Nutrition in the expenditure part of the budgets of the peasant farms of Ukraine during the NEP period (1921-1929). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2022. Вип. 22. Р. 87.

на рік¹⁶ при нормі 13 пудів. Це дозволяло селянину вижити. Проте російсько-більшовицьке керівництво розпоряджалося в Україні, як у своїй колонії, тому нав'язало завищені плани хлібозаготівель. Член Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК (Допгол) М. Сирота, зазначав, що однією з причин голоду було те, що вся лінія боротьби з ним визначалася як «поволзька», а «український голод відійшов на другий план»¹⁷. Москва не прийняла дані Центрального статистичного управління республіки про сподівані зернові ресурси УСРР 298,5 млн. пудів. Голові РНК УСРР Х. Раковському не дозволено було провести перевірку врожайності, тож, під тиском Наркомпроду РСФРР, – спрогнозовано 430 млн. пуд. врожаю в Україні¹⁸.

1 липня 1921 р. у Харків, через голови керівництва республіки, надійшла директива В. Леніна та В. Молотова секретарю ЦК КП(б)У Д. Лебедю: «Пропонуємо найперше посилити продапарат України військовою силою. Друге, наказати Укрнаркомпроду довести вантаження хліба Центру до 100 вагонів кожного дня. Звіт про хід виконання надавати щодня по телеграфу»¹⁹. Реагуючи на вказівку Леніна, 4 липня Політбюро постановило щоденно відправляти на Північ 55 вагонів хліба, в тому числі 7 вагонів – із голодуючої Запорізької губернії²⁰.

Згодом, зваживши на пояснення керівництва України, В. Ленін погодився на 100 млн. пудів продподатку і ще 10 млн. п. зерна – за товарообміном²¹. Зрештою, план 1921 р. для республіки було зменшено до 81,5 млн. п., а заготовлено 74,9 млн. п. зерна²². Якщо зіставити ці цифри із мізерним врожаєм, то причини голоду очевидні: треба було здати майже третину збіжжя, якого не вистачало для власних потреб. Що стосується Запоріжчини, то губкомісія допомоги голодуючим повідомляла: 1921 року було зібрано 6,378 млн. пуд. зерна, тоді як загальна річна потреба губернії складала 35 млн. п.²³ Менше з тим, тільки за перше півріччя 1921 р. Запоріжчина поставила для Донбасу та Москви 7 млн. п. хліба. Тож не дивно, що при 12 млн. 472 тис. пуд. продовольчого дефіциту, на 1 грудня в губернії голодувало 225 837 чол.²⁴

Шовіністичний і цинічний підхід Леніна щодо голоду в Україні проявився у наступній директиві: мобілізувати до армії півмільйона молоді з голодуючих російських регіонів і кинути їх в УСРР, щоб вони, «почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян в Україні», заготовляли зерно збором податку, товарообміном і «окремими реквізіціями» та надсилали посилки хліба додому²⁵.

¹⁶ Мовчан О.М. Голод 1921-1923 років в УСРР. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. С. 143.

¹⁷ Голод 1921-1923 років... С. 136-137.

¹⁸ Народное хозяйство Украины в 1921 г. Харьков, 1923. С. 41.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Оп. 2. Т. 1. Спр. 624. Листування з Уповноваженим Наркомату шляхів сполучення РРФСР при Раднаркомі УСРР, Південним округом шляхів сполучення і начальником станції Харків про забезпечення перевозок вантажів для неврожайних губерній, про встановлення порядку на станціях залізниць і про видачу відповідних квитків працівникам на поїзд, Арк. 2.

²⁰ Голод 1921-1923 років... С. 29.

²¹ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки... С. 12-13.

²² Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України (Харків). 1922. № 12. С. 199.

²³ Голод 1921-1923 років... С. 94.

²⁴ Ibid. С. 95-96.

²⁵ Ленін В.І. про Україну. У двох част. Част. II. 1917-1922. Київ: Вид-во політ. літ-ри, 1977. С. 411.

А як же реагував на брутальні запити Кремля «народний український» уряд (майже без українців) і підпорядкована РКП(б) компартія республіки? 4 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло лицемірну резолюцію: «Вказати губкомам, що під час проведення компанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм на Україні...»²⁶. І розрізняли. Більшовики у червні 1921 р. визнали голод у Росії та закликали до міжнародної допомоги постраждалим, тоді як голод в Україні замовчувався. Керівництво республіки мовчало, «щоб не спричинити паніки», а насправді, боячись гніву Кремля. Адже, як слушно відзначила О. Бикова, з боку РКП(б) «це був продуманий стратегічний хід – з України продовжували вивозити хліб у Росію і навіть експортувати за кордон»²⁷. Відтак, український посадовець В. Ауссем, який у липні скаржився на замовчування голоду в Україні представником РСФРР П. Смідовичем, явно лукавив у листопадовому інтерв'ю: «Голоду Україна майже не знає. Тільки частина повітів південних губерній потерпіла від посухи»²⁸.

Смертельний голод в Україні був визнаний лише у грудні 1921 р., на VI Всеукраїнської партконференції, коли, як спостерегли миколаївські науковці, «уперше було поставлено знак рівності між голодом у Поволжі та південних українських губерніях»²⁹. 15 січня 1922 р. Х. Раковський поскаржився Леніну на завищені заготівельні квоти для України. Урядовець, зокрема, повідомив, що Наркомпрод РСФРР зобов'язав Олександрівську губернію здати 8,7 млн. п. зерна, тоді як у ній зібрали 6,1 млн. п., тому, «незважаючи на найсуворіший тиск», на взяття сотень заручників, не заготували і 255 тис. пуд. хліба³⁰. 16 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У таки зняло блокаду з інформації про голод та оголосило голодуючими Запорізьку та Донецьку губернії, низку повітів Катеринославської, Миколаївської, Одеської губерній³¹.

Проте, на відміну від російських регіонів голоду, у голодуючих губерніях УСРР тривали хлібозаготівлі. 12 серпня 1921 р. Ленін підписав постанову Ради з праці та оборони про надзвичайні заходи при вилученні продподатку. Наказано, «при перших же ознаках протидії збору продподатку чи уповільнення в його внесенні», вводити у волості війська для постою та найсуворішої покари впертих. Найменший спротив подавався владою як злочин «бандитів» і карався ревтрибуналами³². У листопаді повернуто систему заручників і підписки про кругову відповідальність за виконання податку. Застосовувалися розстріли заручників, арешти та конфіскації всього майна. Військові підрозділи на кордонах завертали втікачів з голодуючої України.

²⁶ Мовчан О.М. Перший голод в Радянській Україні (1921-1923). Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921-1923. 1932-1933. 1946-1947. Злочини проти народу. Київ-Нью-Йорк, 2000. С. 47-48.

²⁷ Бикова О.С. Регіональні особливості... С. 136.

²⁸ Цит за: Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ: Ін-т укр. археографії, 1992. С. 130.

²⁹ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації... С. 35.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки України, (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1, Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Оп. 20. Спр. 981. Доповідна записка (автор не вказаний) В.І.Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збір хліба на Україні. Довідки (автор не вказаний) про заготівлю продуктів, постачання України та ін. питаннях. Арк. 2-3.

³¹ Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-33 рр. на Півдні України... С. 30.

³² Голод 1921-1923 років... С. 32.

Отже, вирішальними були не погодні, а суб'єктивні причини першого радянського голодового мору в Україні. Найголовніша з них – непомірні продовольчі побори Кремля із застосуванням насильства. Так, 3 вересня Політбюро ЦК КП(б)У було вимушене встановити «твердий мінімум» поставок у Росію обсягом 30 млн. п. зерна «навіть на шкоду власному забезпеченню»³³. Відповідно, лише за 1921-22 господарський рік керівництво РКП(б) та РСФРР домоглося вивозу в Росію 441,2 тис. тонн зерна, попри нестачу 572 тис. т. для голодних України. Понад те, зібрані у 1922 р. 164 тис. т. українського зерна спрямовано на експорт³⁴. За іншими даними, з 1921 р. до грудня 1922 р. з України вивезено 80 млн. 653 пуди збіжжя³⁵, що стало вирішальним чинником голоду.

28 січня 1922 р. Х. Раковський доповів В. Леніну про «злочинну недбалість» керівництва республіки, яке допустило голодовий мор: «Олександрівській губернії було обіцяно з 1 листопада видавати по 90 вагонів хліба на голодуючих, між тим як за три місяці... було перекинуто всього 44 вагони. Це відбувалося тому, що ми, в першу чергу, мали радянську Росію і Донбас»³⁶. Крім поповнення ресурсів для армії, індустрії, «червоних столиць» і Поволжя, кремлівські прагматики запровадили реквізиції церковних цінностей, викупи пайків, хлібні позики й інші способи нищення церкви, придушення соціального опору. Понад те, поставки українського зерна використано для тиску на країни Балтії, Великобританію, Італію, Туреччину, Фінляндію, Японію³⁷.

Жахливі результати такої політики відбилися передусім у районах зернового виробництва, зокрема, в Запорізькій губернії, яка у 1920 р. була ареною запеклих бойових дій Червоної армії спершу з Російською армією П. Врангеля, а з кінця листопада – із Революційною Повстанською армією України (махновців) (далі – РПАУ(м)). Хлібом місцевих селян живилися десятки тисяч солдат і «червоні» продзагони. Такий розбій влади став системним, коли у червні 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР розглянула питання «Про продовольчі репресії бандитських гнізд» і виробила інструкцію з їх проведення. Як «бандитські гнізда» шельмувалися окремі села та цілі регіони губернії. Кореспондент «Пролетарської правди» навів дані Бердянської повіткомісії: «Новоспасівська волость (Оплот горезвісного «батька» Махна, якого, між іншим, населення зараз проклинає) – вважалася однією з найбагатших волостей повіту, а нині в ній вимерло близько 40% (! – Авт.), – голодує майже все населення»³⁸. Шляхом збройного пограбування більшовики підірвали продовольчу та фуражну базу махновців, витіснивши їх з рідних місць, а потім мстилися місцевим селянам. Вирішальний вплив голоду на підрив боездатності РПАУ(м) у 1921 р. визнавав і сам Нестор Махно.

Відтак, «кістлява рука голоду» спрацювала не гірше каральних загонів. Раднарком УСРР переможно рапортував VI Всеукраїнському з'їзду рад про те, що у справі «ліквідації бандитизму» 1921 рік був найуспішнішим: знищено 52 великих і

³³ Ibid. С. 35.

³⁴ Водотика С. Особливості голоду 1921–1923 років на Херсонщині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Вип. 23. С. 296.

³⁵ Сербин Р. Спосіб терору – голодомор. *Народна газета* (Київ). 1992. № 25.

³⁶ Голод 1921-1923 років... С. 79.

³⁷ Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. С. 19.

³⁸ Кирпичев Н. Голодающее Запорожье. *Пролетарская правда* (Киев). 1922. 9 мая (№ 101).

середніх повстанських формування³⁹. Позбавлені продовольчих і фуражних ресурсів, залишки махновської армії 28 серпня 1921 р. перейшли в Румунію. Як відзначила Г. Турченко, не випадково, що голод вразив саме основний ареал махновців – Запорізьку губернію: «голод на Півдні України був результатом цілеспрямованої політики більшовиків, метою якої було придушення антикомуністичних повстанських рухів»⁴⁰.

Перетворивши Запоріжчину і прилеглі регіони в епіцентр голоду, влада націлила таку вбивчу політику і на новий врожай. Адже, на вимогу Москви, 27 березня 1921 р. уряд України затвердив податок на зернові продукти 117 млн. пуд. і ще 54 млн. пуд. «боргів» за розкладкою 1920 р. З них найбільше – 15 млн. пуд. – мала поставити Олександрівська губернія⁴¹.

Між тим, середній збір зерна на Півдні України, внаслідок недосіву, розрухи та посухи, складав у 1921 р. лише 4,4 пуда з десятини, тоді як у довоєнні роки 60-150 пудів⁴². Жалюгідні залишки злаків на спалених полях пожерла саранча. Урожай був настільки мізерний, що в Мелітопольському повіті понад 80% засіяного поля зовсім не косилося. За браку у селян зерна, влада запровадила його заміну грошима, овочами, молочними продуктами та м'ясом, що різко вдарило по поголів'ю худоби. Саме на Запоріжжі зафіксовано найбільше скорочення поголів'я: за рік, до весни 1922 р., втрачено 60% голів худоби, зокрема, 97%(!) свиней і 66% робочих коней, що вплинуло як на стан харчування, так і на обсяг та якість посівів⁴³.

Попередня викачка хліба, брак тягла та насіння, скорочення посівів, а також небувала посуха, яка спалила 63% посівів у губернії⁴⁴ – все це призвело до катастрофи. Харчування населення Запорізької губернії восени 1921 р. становило від чверті до третини норми. Ще 9 жовтня 1921 р. комнезам Великомихайлівської волості повідомляв Гуляйпільському повітпродкому, що «до 500 сімейств стоїть перед загрозою голодної смерті» і вимагав відрахувань для себе 25% продподатку та 2-х фунтових відрахувань з млинів⁴⁵. У свою чергу, з Гуляйполя 25 жовтня рапортували по інстанції, що хліба в чистому вигляді майже нема, а вигляд населення жакхливий⁴⁶. Розуміння, що урожай 1921 р. не покриє і 30% потреб селян, а продподаток «стане непосильним тягарем», не завадило продорганам Запоріжчини вилучати продовольство з особливою жорстокістю, керуючись «державною необхідністю в продресурсах»⁴⁷. У результаті, доведені голодом до відчаю і безумства, люди дійшли до труподства та канібалізму.

Комнезамівська газета «Червоне село» повідомила, що в Юрківській волості Запорізького повіту голодує 75% населення, зокрема, до 2 тис. дітей. Тут же йшлося про страждання більшості люду Мелітопольщини: «По волостям люде з'їли всі сурогати та майже всіх коней. Сотні родин діти й дорослі лежать по хатам

³⁹ Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г. Харьков, 1921. С. 8.

⁴⁰ Турченко Г.Ф. Голод 1921-1923 рр.... С. 209.

⁴¹ Збірник узаконень і розпоряджень... 1921. № 5. С. 154-155.

⁴² Герасимович І. Голод на Україні: з 39 образками й діаграмами. Б.м.: Говерля, 1973. С. 64, 66.

⁴³ Голод 1921-1923 рр.... С. 173.

⁴⁴ Мовчан О.М. Перший голод... С. 23.

⁴⁵ Голод 1921-1923 рр.... С. 37.

⁴⁶ Турченко Г.Ф. Голод 1921-1923 рр.... С. 207.

⁴⁷ Голод 1921-1923 рр.... С. 143.

опухлі від голоду»⁴⁸. Запорізька губкомісія уточнила: у Мелітопольському повіті зареєстровано 244 102 голодних, а надані 15 тис. п. допомоги забезпечують їх лише на 30%⁴⁹. Повального характеру набув людомор у Гуляйпільському повіті, де, станом на 1 лютого, із 269 288 мешканців голодували, до людожерства і трупоїдства, 178 611 осіб, а до 1 березня 187 535 чол., – 72% населення⁵⁰. 25 лютого 1922 р. Генеральний делегат Українського Червоного Хреста (УЧХ) в Західній Європі І. Холодний повідомляв про голодування в Запорізькій губернії 1,1 млн. людей, з яких 16,6 тис. померло за останні 2 місяці⁵¹.

Наростання масштабів людомору демонструє та ж стаття Н. Кірпи́чова, який відзначив, що за даними Бердянського повіту, де голод був менший, ніж на Гуляйпільщині чи Мелітопольщині, «можна мати наочне уявлення про жах Запорізького Поволжя»⁵². Із 28 635 мешканців Бердянська у квітні 1922 р. «голодували абсолютно» 15 485 чол., «напівголодували» 7 143 чол., а щоденно помирало з голоду 179 чол. Зрештою, 6 квітня було змобілізоване чоловіче населення міста і поховано 4 984 жертв голоду⁵³ (підрахунки наші. – Авт.) в 5 братських могилах, не рахуючи численних одиночних поховань.

Лише 11 лютого 1922 р. керівництво Запорізької губернії, від імені 700 тис. голодуючих, звернулося до Центральної комісії допомоги голодуючим (Допгол): «Запитуємо, чому відрахування, збори, що проводяться всією республікою, не реалізуються нашої губернії – найбільш неблагополучній»⁵⁴. Водночас, як крик душі, виглядає звернення Запорізької влади до допголів та робітників і селян врожайних губерній, де йшлося про масове споживання сурогатів, падалі, людодїство, за відсутності продпайка у 90% голодуючих. «Ми стоїмо перед питанням вимирання десятків, а може й сотень тисяч населення»⁵⁵, – застерігали автори, закликаючи вирвати земляків з цупких лап царя-голоду. Але мізерна допомога запізнювалася, а визнання голоду залишалося декларативним. Політбюро ЦК КП(б)У санкціонувало подальші поставки зерна за кордон і 1 лютого 1922 р. встановило мінімальну квоту відправки хліба в Росію обсягом 8 млн. пудів⁵⁶. Тож у березні, під тиском Кремля, до Кримської автономії РСФРР переправлено два ешелони з продовольством, призначені Катеринославщині⁵⁷.

⁴⁸ Там, де голод. *Червоне село* (Вінниця). 1922. 24 січня (№ 11).

⁴⁹ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. Р-28. Запорізька губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду при губернському виконавчому комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губкомпомгол) місто Запоріжжя того ж повіту і губернії. Оп 1. Спр. 21. Відомості і списки голодуючих Мелітопольського повіту і переписка з повіткомпомголом про становище в повіті у зв'язку з голодом. Арк. 14.

⁵⁰ ДАЗО. Ф. Р-24. Запорізька повітова комісія по боротьбі з наслідками голоду повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Запоріжжя, Запорізького повіту Катеринославської губернії. Оп 1. Спр. 2. Доповіді і переписка про діяльність Гуляйпільського повіткого голоду. Арк. 61.

⁵¹ Див: *Сербин Р.* Голод 1921-1923... С. 238.

⁵² *Кирпичев Н.* Голодающее Запорожье...

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Голод 1921-1923 років... С. 91.

⁵⁵ ДАЗО. Звернення Запорізької губернської комісії по боротьбі з наслідками голоду і Запорізького губернського виконавчого комітету до губернських комісій до робочих, селян урожайних губерній України про надання допомоги голодуючому населенню м. Запоріжжя. Колекція плакатів, листівок, звернень № 59.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Оп. 2. Спр. 482. Стенографічний звіт другої сесії ВУЦВКу 6-го скликання 24-27 травня 1922 р. Арк. 16-25.

⁵⁷ Див: *Сергійчук В.* Як нас морили голодом... С. 29-30.

Улітку 1922 р. посуха та хлібозаготівлі знову вразили Південь України, де і так посіви зернових скоротилися щодо 1921 р. на 30%. У 21 повіті Степу зібрано менше посіяного і голод охопив третину території республіки⁵⁸, в тому числі весь Запорізький край, де вже загинуло або було вирізано більшість поголів'я худоби. Споживання в їжу глини, шкіри, очерету, макухи, бур'янів, коріння, кори, собак і котів, гризунів, земноводних і навіть труподство та людодство стали масовим явищем. Через параліч голодом, протести в селах майже вщухли: хліб безперервно відправлявся за межі республіки.

За даними М. Сироти, до червня 1922 р. на Поволжя надійшло дві третини зібраного врожаю України⁵⁹. Посадовець зауважив, що, незважаючи на бомбардування «голодними» телеграмами з Харкова, московський Центр надто пізно визнав факт голоду в Україні: тільки в травні 1922 р. При цьому: «Жахи і розміри голоду анітрохи не поступалися поволзькому голоду: про це свідчили навіть представники іноземних органів Помгол...»⁶⁰.

О. Тригуб і Т. Михайловський відзначили, що під час зимової поїздки 1921-22 рр. в голодуючі губернії представників Американської адміністрації допомоги (АРА) Л. Гатчинсона і Ф. Голдера: «Особливо вразив голод на Олександрівщині (Запоріжжя)»⁶¹. Волонтерів жахало видовище опухлих і дистрофічних людей в селах, де лютували епідемії тифу, туберкульозу, холери, а в хатах не було навіть типових тоді сурогатів їжі: сушених бур'янів, трави, качанів, шроту тощо⁶². У березні 1922 р. газети опублікували замітку про цей візит Л. Гатчинсона, який заявив, що «малюнки голоду на Запорожжю перевищують навіть Надволзькі»⁶³. Тож, коли АРА, всупереч постанові Центрального Допголу про допомогу винятково Поволжю, виділила Україні 100 тис. харчових пайків, їх направлено у найбільш постраждалі Запорізьку губернію, Херсонський і Катеринославський повіти⁶⁴. Як повідомив Г. Петровський голові ЦВК РСФРР і Допголу М. Калініну, станом на 1 травня 1922 р. в УСРР голодувало 6,6 млн. чол., в тому числі 75% населення – у Запорізькій губернії, тоді як державна допомога охоплювала до 7,5% голодуючих республіки⁶⁵. Проте: «Маючи своє Поволжя, Україна спочатку кампанії до 1 травня надіслала у прикріплені до неї голодні губернії РСФРР 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям...»⁶⁶.

За даними О. Сироти, у Поволжі, куди до травня 1922 р. надійшло дві третини українського зерна, допомога була надана 60-80% голодуючих, а на Півдні України

⁵⁸ Мовчан О.М. Перший голод... С. 53.

⁵⁹ Голод 1921-1923 років... С. 138.

⁶⁰ Ibid. С. 136-137.

⁶¹ Тригуб О., Михайловський Т. З думкою про допомогу: АРА на Півдні України у 1921-1923 рр. *Старожитності Лукомор'я*, 2020. № 2. С. 49.

⁶² Golder F.A., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. Р. 134.

⁶³ Цит. за: Сербин Р. Голод 1921-1923... С. 226.

⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Спр. 897. Протоколи 7-го Надзвичайного Пленуму і засідань Президії Запорізького губернського Виконкому і його комісій (копії). Короткий звіт і зведення про політичний стан губернії в березні 1922 р. Загальні висновки по обслідуванню Запорізької і Миколаївської губернії при поїздки по Україні голів ЦВК РРФСР і ВУЦВК. Арк. 49.

⁶⁵ Голод 1921-1923 років... С. 116.

⁶⁶ Ibid. С. 117-118.

– лише 9,7%⁶⁷. Жалюгідність державної допомоги відбито у звіті Допголу Запорізького губкому за перше півріччя 1922 р., де визнано, що людей «врятувало від остаточного вимирання від голоду» поїдання посівного матеріалу та ходоки, які міняли в «ситих» губерніях свої речі на зерно. За цей час у губернії вимерло 15% дітей, а із живих 20% хворіли туберкульозом і до 55% – від «ослабленого харчування»⁶⁸. Проте, щоб завадити пошукам їжі ходоками та втечам з голодуючої України, 16 липня 1922 р. ЦВК РСФРР заборонив переселення в межах радянських республік.

Новий врожай дав підстави Всеросійському ЦВК 7 вересня 1922 р. заявити, що голод загально ліквідований і перетворити Допгол на Комісію боротьби з наслідками голоду (Наслідгол). Заходи Центру із звільнення голодуючих місцевостей від продподатку та допомога продовольством і насінням дійсно послабили зашморг голоду, але не покінчили з ним. Адже, як встановив 26 вересня 1922 р. Запорізький губвиконком, при потребі 35,33 млн. п., річний продовольчий баланс зведено з дефіцитом 21,92 млн. п., а запаси складали 80 тис. пудів. Відтак, губстатбюро, відкинувши повідомлення з повітів про голодування 500 тис. осіб, прогнозувало на 1 січня 1923 р. 286 505, а на 1 березня – 371 350 голодуючих⁶⁹.

Якусь реальну допомогу губернії було надано лише після завершення викачки продовольства з «махновських» сіл і задоволення потреб Росії. Характерно, що Ю. Поляков окреслив перемогу над голодом в Росії в основному 1921 роком⁷⁰ (насправді голодування в посушливих зонах РСФРР тривало до врожаю 1922 р. – Авт.), тоді як в Україні голод взимку 1921-22 р. лише наростав.

Значно більшу роль у порятунку нужденних в УСРР, ніж органи влади, відіграли закордонні благодійні організації. В умовах безгосподарності, щільного пресингу ДПУ, яке тільки в установах АРА мало 35% сексотів⁷¹, а подекуди й саботажу влади, як на початку діяльності АРА в Одесі⁷², зарубіжні благодійники з березня 1922 до серпня 1923 р. харчували 1,8 млн. осіб – учетверо більше, ніж державні органи. За цей час АРА, якою керував Г. Гувер, виділила 189 млн. пайків голодуючим в УСРР, місія Ф. Нансена допомогла 12,2 млн. чол., Міжнародний комітет робітничої допомоги – 383 тис.⁷³ За звітом АРА від 31 серпня 1922 р., на Запоріжжі у 696 їдальнях годувалося 169 546 дітей – набагато більше, ніж у інших допомогових дистриктах⁷⁴.

Відгукнулися на голодове лихо меноніти, які вже у березні 1922 р. відкрили харчувальні пункти у Хортицькій волості, а до серпня годували на Запоріжчині та Миколаївщині 30 тис. осіб. Фінансову і продовольчу допомогу Олександрівську надавав Американський комітет допомоги, Бердянську – Швейцарський, а на Мелітопольщину надійшли вагони з продовольством із Чехословаччини та кошти американських баптистів⁷⁵.

⁶⁷ Ibid. С. 138.

⁶⁸ Ibid. С. 148-149.

⁶⁹ Ibid. С. 161, 163-164.

⁷⁰ Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом. Москва: Политиздат, 1975. 112 с.

⁷¹ Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921-1929): дис... к.іст.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2017. С. 106-107.

⁷² Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. New-York: The Macmillan Company, 1927. P. 246.

⁷³ Мовчан О.М. Голод 1921-1923 років в УСРР... С. 144.

⁷⁴ Див: Тригуб О., Михайловський Т. З думкою про допомогу... С. 62.

⁷⁵ Голод 1921-1923 років... С. 194-197.

Допомога іноземних доброчинців далеко не обмежувалася продовольством і сільською місцевістю. О. Тригуб і Т. Михайловський наголосили: «Об'єднані зусилля низки міжнародних організацій врятували на Півдні України від голодної смерті мільйони дітей і дорослих, дали можливість побороти значну смертність від хвороб та епідемій, відновити сільське господарство, зберегти інтелектуальну еліту та зберегти професійну і вищу освіту»⁷⁶.

Проте навіть найбільша допомога АРА і УЧХ, розгорнута взимку та навесні 1923 р., забезпечила лише 10% продовольчих потреб. У доповідній записці Катеринославського губвиконкому йшлося про «сносное» становище в Мелітопольській окрузі, яка отримала найбільшу допомогу, але де, станом на 1 квітня 1923 р., голодувало 256 125 з 559 360 чол., що становило 44,2% всіх голодуючих губернії⁷⁷. З Миколаївщини та Запоріжчини й надалі йшли розпачливі повідомлення про те, що майже вся людність голодує, а нарком юстиції республіки М. Скрипник визнавав «величезний голод»⁷⁸. Проте, для народу тема голоду була заміненa нарисами в пресі про боротьбу з ним. 17 березня 1923 р. оргбюро ЦК КП(б)У заборонило публікацію даних по експорту продовольства, який призводив до робітничих страйків і протестів. Більшовицька політика брехні та подвійних стандартів тривала.

Головним доказом навмисного винищення народу кремлівською верхівкою є вивіз із України за 1921-1923 рр. продовольчих ресурсів, достатніх для врятування всіх голодуючих. Показники вилучення українського збіжжя не перекривала ніяка допомога. Так, у 1922-23 рр. голодуючі України отримали 10 млн. п. зернових з республіканських фондів, тоді як у Росію лише із серпня 1921 р. до 1923 р. вивезено майже 32 тис вагонів або ж 31 млн. 210 тис. пудів українського хліба⁷⁹. Тільки за п'ять останніх місяців 1922 р. до радянських республік відправлено 9 млн. п. хліба і ще 13,5 млн. п. – для поставок за кордон, які продовжувалися і в 1923 р.⁸⁰ Тож, Р. Сербин доводив, що цей голод був рукотворним результатом колоніальної політики московського уряду: «У зв'язку з цим, український голод 1921-1923 рр. дуже відрізнявся від одночасного російського голоду, але цілком подібний до українського голоду 1932-1933 рр. ...Кулі можуть проминути свою ціль; Голод – ніколи»⁸¹.

Науковці висловлюють полярні оцінки кількості жертв голоду – від 0,5 млн. (А. Рукас) до 3,5 млн. (В. Сергійчук)⁸². Вважаємо більш виваженими підрахунки демографів О. Гладуна, О. Рудницького і Н. Кулик про прямі смерті від голоду і супутніх хвороб 935,8 тис. та непрямі втрати – 1 млн. 29 тис. осіб. Науковці

⁷⁶ Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародні гуманітарні організації... С. 180.

⁷⁷ Голод 1921-1923 років... С. 197-198.

⁷⁸ Журбелюк Г.В. Методика історико-правових досліджень проблеми голоду 1921-1923 рр. в Україні: розвінчання міфів. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947): матеріали міжнар. наук. конф.* Київ, 20-21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 56-57.

⁷⁹ Голод 1921-1923 років... С. 18, 188.

⁸⁰ Україна: статистичний справочник. Харків, 1925. С. 29.

⁸¹ Serbyn R. The first man-made famine in Soviet Ukraine 1921-1923. *The Ukraine Weekly*. (Jersey City). 1988. 6 November.

⁸² Карлачук В. «Голод 1921-1923 років не приховувався більшовицькою владою». *Історики про перший голодомор / Інтерв'ю А. Рукаса, В. Сергійчука, Ю. Шаповала. Суспільне. Новини.* 2021. 29 липня. URL: <https://bit.ly/41RHG0L>

засвідчили хвилеподібність перебігу людомору: наростання голоду (1921 р.), піковий період (1922) і згасання (1923) з відповідною часткою смертності 31,5, 54,4 та 14,1%. Виявлено також, що на смертність дітей до 14 років припало 40,0% втрат, на осіб понад 60 років – 14,4%⁸³. Проте, на наш погляд, варто було б урахувати близько півмільйона мігрантів з Росії. Пояснення демографів, що з осені 1923 р. і весь 1924 р. проводилася зворотна евакуація, недостатнє, позаяк не врахована попередня смертність цієї категорії. Адже, за даними «Роста», тільки до 4 листопада 1921 р. Україна прийняла «з голодуючих околиць» 108 515 дітей⁸⁴, що значно збільшує контингент потенційних жертв голоду.

Так, І.Шугальова підтвердила убоге харчування та високу смертність у дитбудинках Запоріжчини і зауважила: «Ситуація загострювалася систематичним прибуттям в Україну дітей із російських губерній...»⁸⁵. Зокрема, в результаті обстеження комісії АРА, виявлено, що в губернії, де числилася 502 121 дитина, станом на 1 травня 1922 р. голодувала 489 тис. 281 дитина, в тому числі 181 тис. 19 неповнолітніх у найбільш враженому людомором Мелітопольському повіті. Це перевищувало показники голодових страждань дорослих, які складали відповідно 392 168 і 165 345 осіб⁸⁶. Вражає також динаміка наростання голоду і смертності у Запорізькій губернії. У грудні 1921 р. на її теренах важко голодували 225 000 осіб, у січні 1922 р. – 436 000 осіб, у лютому – 891 000, у березні – 902 000, у квітні – 948 тис. осіб, що перевищувало показники інших губерній. Понад те, хронічне недоїдання спричинило захворювання 188 563 людей. У результаті, за неповними даними Допголу, тільки з грудня 1921 р. до травня 1922 р. голод на Запоріжжі відібрав життя у 50 096 осіб⁸⁷.

Узагальнюючі, але, як на нас, завищені цифри голодових жертв у губернії – 300-350 тис. тільки за 1921-22 рр. – навів історик В. Мороко⁸⁸. На думку Ф. Турченка: «Від голодної смерті померли сотні тисяч жителів регіону – як сільських, так і міських. На Гуляйпільщині – в історичному серці махновського руху – від голоду помер кожний четвертий житель»⁸⁹. При цьому у серпні 1922 р. Гуляйпільська

⁸³ Гладун О., Рудницький О., Кулик Н. Демографічні втрати України під час першого радянського голоду 1921-1923 рр. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4 (38). С. 25-26.

⁸⁴ Україна на поміч голодуючим. *Українські робітничі вісті* (Вінніпег). 1921. 17 грудня.

⁸⁵ Шугальова І. Дитячі будинки... С. 139.

⁸⁶ ДАЗО. Ф.Р-28. Запорізька губернська комісія по боротьбі з наслідками голоду при губернському виконавчому комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (губкомпомгол) місто Запоріжжя того ж повіту і губернії. Оп. 2. Спр. 16. Зведення про кількість голодуючих дорослих і дітей, про діяльність повітових комісій АРА і рознарядці пайків АРА та ін. Арк. 1-2зв.

⁸⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). Оп. 20. Спр. 1034. Переписка Центральної комісії допомоги голодуючим при ЦК КП(б)У, президії Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦИКу, повноважних представників УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим з партійними і радянськими організаціями про надання допомоги голодуючим, діяльності Американської адміністрації допомоги на Україні (АДА) та ін. питаннях. Резолюції II Міжнародної конференції з надання допомоги голодуючим і доповідь української делегації на ній. Арк. 87.

⁸⁸ Астаф'єва Д., Ларіонова О. 100 років з початку Голодомору 1921-23 рр. Яку інформацію зберігає Запорізький архів / Інтерв'ю Валерія Мороко та Олени Величко кореспондентам «Суспільного медіа». *Суспільне. Новини*. 31 липня 2021 р.: URL: <https://bit.ly/3H79HYB>

⁸⁹ Турченко Ф.Г. Голодомор 1932-1933 років на Запоріжжі. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні* / наук.-ред. група: Ф.Г. Турченко (керівник), О.М. Ігнатуша, О.О. Стадніченко та ін. Запоріжжя: Дике поле, 2008. С. 10.

Допгол, яка нарахувала 20 тис. жертв голоду та втікачів з повіту, постановила вилучати липневу продовольчу позику та додатковий двохфунтовий продовольчий збір⁹⁰. Треба врахувати також дані губвиконкому про загибель за перше півріччя 1922 р. 15% запорізьких дітей. А ще ж залишався рік голодування! Що стосується Мелітопольщини, то там жахливо голодувала більшість населення. Якщо навіть критично оцінити діагноз В. Когана і Б. Фавра про те, що половина голодуючих була приречена на смерть, то в Мелітопольському повіті за 1921-23 рр. від голоду і пошестей мало загинути до 70 тис. людей.

Найвищий розмах голодного мору на Запоріжчині, порівняно з іншими губерніями, підтверджується мапою, представленою у звіті В. Квіслінга (травень 1922 р.)⁹¹ та мапою АРА (літо 1922 р.)⁹², а також корелюється з відомими даними про кількість жертв голоду з окремих повітів і губернії загалом. Відтак, губернія, що опинилася в епіцентрі голоду щонайменше з лютого 1921 р., була першою офіційно визнана повністю голодуючою в грудні того ж року і стала найбільшим полігоном смерті у 1922 р. Критична екстраполяція офіційних даних про загибель від голоду понад 50 тис. мешканців Запоріжчини тільки за грудень 1921 – квітень 1922 р., в кореляції з іншими даними смертності, дозволяє здійснити певні припущення. Вважаємо, що за 1921 р. голод і хвороби забрали на Запоріжжі життя до 80 тис. чол. Близько 110 тис. чол. склала смертність у губернії із цих причин у розпал голодного мору в 1922 р. і ще понад 30 тис. – до літа 1923 р. Тож, за нашими підрахунками, загальна смертність від голоду і супутніх хвороб у Запорізькій губернії за 1921-1923 рр. могла сягнути 210-220 тис. чол. або 17-18% населення.

Висновки

В історіографії голоду в Україні 1921-23 рр. спостережено значні розбіжності у його характеристиках у діапазоні: геноцидний голодомор – голод через посуху та розруху. Більш відповідним характеру і масштабам подій вважаємо визначення «масовий штучний голод 1921-23 рр.». До спільних рис голоду в Росії та Україні, включно із Запорізькою губернією, відноситься вирішальний вплив на його початок катастрофічних обставин, що склалися у 1921 р. внаслідок тривалих бойових дій, реквізицій, деградації продуктивних сил, погодно-кліматичних факторів і грабіжницької продрозкладки. Проте ставлення російських більшовиків до голодування власне в Росії та в Україні кардинально відрізнялося. По-перше, як щодо Поволжя, то більшовики розголосили про масовий голод вже у червні 1921 р., тоді як людомор в Україні ще півроку замовчували. По-друге, у Поволжя та інші регіони Росії було відразу спрямовано продовольчі закупки за кордоном і запрошено світову допомогу, тоді як в Україну благодійні організації до кінця 1921 р. не допущено. По-третє, на відміну від голодуючих губерній Росії, звідки проводилася евакуація голодуючих, Україна була піддана воєнізованій блокаді. По-

⁹⁰ ДАЗО. Ф. Р-193. Комісія допомоги голодуючим Гуляйпільського повітового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (повіткомдопгол), м. Гуляйполе Гуляйпільського повіту Катеринославської губернії. Оп 1. Спр. 18. Циркуляри повіткомдопголу. 1 вересня 1922 р. – 23 лютого 1923 р. Арк. 10.

⁹¹ Див: Додаток 1. Мапа про інтенсивність голоду в радянській Україні станом на квітень 1922 р., представлена у звіті місії В. Квіслінга.

⁹² Food warehouses and kitchens of ARA for the starving in Ukraine – summer of 1922. *Documents of the American Relief Administration: Russian Operations, 1921-1923*, Vol. III. Stanford University, California, 1931. P. 122.

четверте, тоді як голодуючі райони Росії влітку 1921 р. були звільнені від продподатку, то в Україні податок з голодуючих губерній збирався аж до забезпечення російських потреб у липні 1922 р. Нарешті, якщо голод у Росії з урожаєм 1922 р. було, в основному, подолано, то нова посуха 1922 р. на Півдні України, недосів і недобір зернових, реквізиції збіжжя для експорту та менша, ніж у Поволжі допомога голодуючим, продовжили їх страждання до осені 1923 р.

Тож позаяк більшовики своїми злочинними діями значною мірою спричинили та сповна поглибили голод 1921-23 рр., ця гуманітарна катастрофа мала антропогенний характер. Московський центр вперше застосував в Україні терор голодом, який, за намірами, формами та методами став своєрідною репетицією Голодомору-геноциду 1932-1933 рр.

При всій подібності чинників і наслідків «ленінського» голоду в Україні, простежено його особливості на Запоріжчині. Йдеться не про протиставлення локальної трагедії народу загальнонаціональній, а про заповнення однієї із малодосліджених регіональних лакун історії голоду.

1. Восени 1920 р. в регіоні тривали інтенсивні бойові дії, в ході яких і «білі», і «червоні» займалися реквізиціями фуражу та продовольства і зірвали посів озимих. Коли ж у грудні рештки махновців були витіснені з регіону, червоні війська та продзагони люто мстилися «махновським» селам вбивствами та грабунками. Відтак, смертельне голодування на Запоріжжі почалося раніше, ніж в інших регіонах України – ще взимку 1920-21 рр.

2. Голод на Запоріжжі був посилений через недосів, зимове вимерзання посівів і посуху 1921 р., стягування найбільшого серед губерній Півдня боргу за розкладкою 1920 р. та вбивчого продподатку, який перевищив обсяг врожаю в губернії.

3. У Запорізькій губернії не було таких потужних індустріальних центрів як на сусідніх Донеччині чи Катеринославщині, де можна було отримати робітничі пайки або кращий притулок і медичну допомогу. Бракувало і великих портів, де можна було дістати якісь морепродукти та через які, насамперед Одесу, надходили десятки тисяч посилок, будувалася логістика іноземної допомоги Україні та імпорту продовольства.

4. Відносно меншими на Запоріжжі, ніж у Росії чи навіть у Північному Причорномор'ї, де проживало більше єврейського населення й інших колоністів, були обсяги допомоги структур АРА, Джойнт, Вереліфу та інтенсивність надходження вагомих продуктових посилок. Хоча в літературі зустрічаються твердження про найбільшу допомогу АРА Запорізькій губернії у 1922 р., це стосується лише категорії дітей, але не сукупної допомоги, меншої, ніж у Катеринославській, Одеській і Миколаївській губерніях, і наданої вже після проходження піку голоду навесні 1922 р. Втім, це питання залишається дискусійним.

5. Встановлено дещо більшу смертність на Запоріжжі від голоду і супутніх хвороб, спричинену об'єктивними і суб'єктивними факторами, навіть у порівнянні з іншими південними губерніями України. Це підтверджується: а) більш раннім масовим голодуванням та епідеміями в губернії ще з початку 1921 р., внаслідок бойових дій і реквізицій попереднього року; б) визнаними владою та допомоговими організаціями найбільшими масштабами голодування і смертності у 1921 і 1922 рр.; в) порівняльними підрахунками фрагментарних даних

надсмертності по губерніях у кореляції із даними демографів про 935,8 тис. жертв голоду та епідемій в УСРР за 1921 – літо 1923 рр.

Отже, винищенням українців засобами реквізицій, блокади та терору Ленін і його соратники досягнули кількох цілей – прогодування Росії та її армії, столиць, центрів індустрії, приборкання повстанського руху, підризу позицій церкви, отримання валюти від Заходу. «Кістлявою рукою голоду» з елементами геноциду було також значно підірвано моральний стан і генофонд нації, соціальну базу національного супротиву та прискорено входження України до СРСР. Відтак ленінське «питання життя і смерті» в умовах продовольчої кризи було, значною мірою, вирішене ціною голодової смерті мільйонів українців, які стали заручниками імперських планів вождів «червоної» Росії.

Дослідження специфіки причин, обставин і наслідків голоду 1921-23 рр. на Запоріжжі переконує, що деякі аспекти цієї теми висвітлені недостатньо та потребують детальніших студій. Ретельного опрацювання потребують методи більшовицьких заготівель продовольства у Запорізькій губернії, вплив голоду та репресій на здоров'я і поведінку місцевого населення, зокрема жінок і дітей, продовольче становище в містах, медико-санітарна та епідеміологічна ситуація. Перспективним є також компаративний аналіз причин та обставин голоду в українських губерніях і голодуючих регіонах Росії та вибіркової реакції на голодування росіян та українців з боку В. Леніна та його оточення, простеження долі евакуйованих з Росії груп людей в Україну, зокрема, на Запоріжчину, вплив міграцій на демографічну ситуацію в губерніях тощо. Лише розпочато міждисциплінарні студії психічних і соціокультурних деформацій, пролонгованих ментальних наслідків цієї гуманітарної катастрофи та дослідження кількості жертв голоду. Успіх таких наукових студій має забезпечити дослідження місцевих архівів, фондів виконавчих і каральних органів, звітів допомогових місій, публікацій періодики 1921-1923 рр. Окрім власне наукових потреб, дослідження теми першого комуністичного людомору має тривати заради усвідомлення суспільством смертельної загрози кривавого російського тоталітаризму та імперіалізму, який століттями і дотепер чинить геноцид українського народу, – заради скріплення національної ідентичності й утвердження нової переможної України.

Подяка. Автори висловлюють глибоку вдячність за надання професійних консультацій під час роботи над науковою розвідкою доктору історичних наук, професору кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили *Олександрю Тригубу* та за сприяння в опрацюванні джерельної бази працівникам Державного архіву Запорізької області *Антоніні Федько* й *Олені Величко*.

REFERENCES

- Astafieva, D. & Larionova, O.** (2021, July 31). 100 rokiv z pochatku Holodomoru 1921-23 rr. Yaku informatsiiu zberihaie Zaporizkyi arkhiv [100 years since the beginning of the Holodomor of 1921-23. What information does the Zaporozhye Archive store]. *Suspilne. Novyny*. Retrieved from <https://bit.ly/3H79HYB> [in Ukrainian].
- Bane, S.L. (Ed.)** (1931). *Documents of the American Relief Administration: Russian Operations, 1921-1923*, Vol. III, Stanford University, California [in English].
- Bykova, O.S.** (2011). Rehionalni osoblyvosti holodu 1921-1923 rokiv: Povolzhya, Krym, Pivden Ukrainy [Regional features of the famine of 1921-1923: Volga, Crimea, Southern Ukraine]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, XXXI*, 134-145 [in Ukrainian].

- Dramaretskyy, B.B.** (1997). *Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini* [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Dramaretskiy, B. & Tolubets, N.** (2021). «Kulturna revoliutsiya» pochatku 1920-kh rr., yak tekhnolohiya formuvannia radianskoho mentalitetu [‘Cultural Revolution’ of early 1920s as a technology for Soviet mentality formation]. *Eminak*, 2, 190-199. DOI: 10.33782/emina2021.2(34).527 [in Ukrainian].
- Fisher, H.H.** (1927). *Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration*. New-York: The Macmillan Company [in English].
- Golder, F.A. & Hutchinson, L.** (1927). *On the Trail of the Russian Famine*. Stanford, CA: Stanford University Press [in English].
- Gudz, V. & Movchan, O.** (2015). Pershyi «chervonyi» Holodomor na Melitopolshchyni 1921-1923 rr. [The first ‘red’ Holodomor in the Melitopol Region, 1921-1923]. In Proceedings of the Conference «Aleksievski kraeznavchi chytannia», (pp. 84-87). Melitopol: MDPU im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
- Herasymovych, I.** (1973). *Holod na Ukraini: z 39 obrazkamy i diyagramamy* [Famine in Ukraine: with 39 pictures and diagrams]. Hoverlyia [in Ukrainian].
- Hladun, O., Rudnytskyi, O. & Kulyk, N.** (2019). Demografichni vtraty Ukrainy pid chas pershoho radianskoho holodu 1921-1923 rr. [Demographic losses of Ukraine during the first Soviet famine of 1921-1923]. *Demohrafiya ta sotsialna ekonomika*, 4 (38), 11-29 [in Ukrainian].
- Karlashchuk, V.** (2021, July 29). «Holod 1921-1923 rokiv ne prykhovuvavsia bilshovytskoiu vladoiu». Istoryky pro pershyi holodomor [‘The famine of 1921-1923 was not hidden by the Bolshevik authorities’. Historians about the first famine]. *Suspilne. Novyny*. Retrieved from <https://bit.ly/41RHG0L>
- Kirpichev, N.** (1922, May 9). Holodaiushchee Zaporozhie. *Proletarskaia pravda (Kiev)*, 101 [in Russian].
- Kotlyar, Yu.V. & Mironova, I.S.** (2008). *Holodomory 1921-1923 rr. ta 1932-1933 rr. na Pivdni Ukrainy: etnichnyi ta mizhnarodnyi aspekty* [Holodomors of 1921-1923 and 1932-1933 in Southern Ukraine: ethnic and international aspects]. Kyiv-Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].
- Kotlyar, Yu.V.** (2003). Kanibalizm pid chas holodu 1921-1923 rr.: istoryko-psykholohichni analiz [Cannibalism during the famine of 1921-1923: historical and psychological analysis]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 7, 120-123 [in Ukrainian].
- Kotlyar, Yu.V.** (2006). Strakh v bilshovytskomu terori holodom (1921-1923 rr.) [Fear in the Bolshevik terror by hunger (1921-1923)] In *Humanitarno-ekonomichni doslidzhennya: zbirnyk naukovykh prats*, 3, (pp. 6-8). Mykolaiv-Odesa [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.V. & Movchan, O.M.** (1993). Nevidomi storinky holodu 1921-1923 rr. v Ukraini [Unknown pages of the famine of 1921-1923 in Ukraine]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.V. (Ed.)** (1993). *Holod 1921-1923 rokiv v Ukraini: zbirnyk dokumentiv i materialiv* [The famine of 1921-1923 in Ukraine: a collection of documents and materials]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kyrylenko, V.P.** (2015). *Holod 1921-1923 rokiv u Pivdenniy Ukrayini* [Famine of 1921-1923 in Southern Ukraine]. (Candidate's thesis). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Lenin, V.I.** (1977). *Lenin V.I. pro Ukrainu, Vol. II: 1917-1922* [Lenin V.I. about Ukraine, Vol. II: 1917-1922]. Kyiv [in Ukrainian].
- Movchan, O.M.** (2004). Holod 1921-1923 rokiv v USRR [Famine of 1921-1923 in the USSR]. In **Smoliy, V.A. (Ed.)**. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: 2: H-D*, (pp. 143-145). Kyiv: Nauk. dumka [in Ukrainian].
- Movchan, O.M.** (1991). Holod 1921-1923 rr. na Ukraini [Famine of 1921-1923 in Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*, 1, 24-35 [in Ukrainian].
- Movchan, O.M.** (2000). Pershyi holod v Radianskiy Ukraini (1921-1923) [The first famine in Soviet Ukraine (1921-1923)]. In **Veselova, O.M., Marochko, V.I. & Movchan, O.M.** *Holodomory v Ukraini. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Zlochyny proty narodu*, (pp.15-84). Kyiv-Niu-York [in Ukrainian].
- Mykhailovskyy, T.O.** (2017). *Dialnist mizhnarodnykh orhanizatsiy na Pivdni Ukrainy (1921-1929 rr.)* [Activities of international organizations in the South of Ukraine (1921-1929)]. (Candidate's thesis). Mykolaiv [in Ukrainian].
- Polyakov, Yu.A.** (1975). 1921-i: pobeda nad golodom [1921: victory over hunger]. Moskva: Politizdat [in Russian].
- Serbyn, R.** (1988, November 6). The first man-made famine in Soviet Ukraine 1921-1923. *The Ukraine*

- Weekly* (Jersey City) [in English].
- Serbyn, R.** (1992). *Holod 1921-1923 i ukrainska presa v Kanadi* [Famine of 1921-1923 and the Ukrainian press of Canada]. Toronto; Kyiv [in Ukrainian].
- Serbyn, R.** (1992). Sposib teroru – holodomor [The method of terror is the Holodomor]. *Narodna hazeta*, 25 [in Ukrainian].
- Serhiychuk, V.** (2006). *Yak nas moryly holodom* [How they starved us]. Kyiv: PP Serhiychuk M.I. [in Ukrainian].
- Shuhalova, I.** (2021). Dytiachi budynky Zaporizkoi hubernii v roky masovoho shtuchnoho holodu (1921-1923) [Children's homes of the Zaporizhzhia province during the mass artificial famine (1921-1923)]. *Ukrainoznavstvo*, 3 (80), 130-141. DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.239820 [in Ukrainian].
- Svyaschenko, Z. & Terpan, I.** (2022). Nutrition in the expenditure part of the budgets of the peasant farms of Ukraine during the NEP period (1921-1929). *Eastern European historical bulletin*, 22, 82-90. DOI: 10.24919/2519-058X.22.253743 [in English].
- Trygub, A. & Vovchuk, L.** (2020). Lending a helping hand... American humanitarian relief to the population of the Tiraspol district (1922-1923). *Tomsk State University Journal Of History*, 66, 58-64. DOI: 10.17223/19988613/66/7 [in Russian].
- Trygub, O. & Mykhaylovskyy, T.** (2020). Z dumkoiu pro dopomohu: ARA na Pivdni Ukrainy u 1921-1923 rr. [With an Opinion About Relief: ARA in the South of Ukraine in 1921-1923]. *Starozhytnosti Lukomorya*, 2, 47-77. DOI: 10.33782/2708-4116.2020.2.24 [in Ukrainian].
- Trygub, O. & Mykhailovskiy, T.** (2020). *Mizhnarodni humanitarni orhanizatsii na Pivdni Ukrainy u 20-kh rr. XX st.* [International humanitarian organizations in the South of Ukraine in the 20-s of the XX century]. Mykolaiv: Ilion [in Ukrainian].
- Trygub, O.** (2024). Relief Provided by International Organizations to Academic Community of Soviet Ukraine during the Famine of 1921-23. *Roczniki Humanistyczne*, 2: History [in print].
- Turchenko, F.H.** (2008). Holodomor 1932-1933 rokiv na Zaporizhzhii [Holodomor of 1932-1933 in Zaporizhzhia]. In *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru v Ukraini* (pp.8-39). Zaporizhzhia: Dyke pole [in Ukrainian].
- Turchenko, H.F.** (2012). Holod 1921-1923 rr. yak zasib derzhavnogo teroru radianskoyi vlady na Pivdni Ukrainy [The famine of 1921-1923 as a means of state terror of the Soviet government in the South of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXII, 206-210 [in Ukrainian].
- Turchenko, H.F.** (2008). Teror holodom na Pivdni Ukrainy (1921-1923 rr.) [Famine terror in the South of Ukraine (1921-1923)]. In Proceedings of the scientific readings «*Ukraina moderna i suchasna (istoriia, istoriografiia ta dzhereloznavstvo)*», (pp. 149-155). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Vasylchuk, H., & Shugalyova, I.** (2023). Psychophysical Consequences of 1921-1923 Famine in Children of Ukraine. *Eminak*, 3 (43), 204-220. DOI: 10.33782/eminak2023.3(43).666 [in Ukrainian].
- Vodotyka, S.** (2015). Osoblyvosti holodu 1921-1923 rokiv na Khersonshchyni [Features of the famine of 1921-1923 in the Kherson region]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 23, 291-306 [in Ukrainian].
- Zhurbelyuk, H.V.** (2013). Metodyka istoriko-pravovykh doslidzhen problemy holodu 1921-1923 rr. v Ukraini: rozvinchannia mifiv [Methodology of historical and legal studies of the problem of the famine of 1921-1923 in Ukraine: debunking myths]. In Proceedings of the Conference «*Holod v Ukraini u pershyi polovyni KHKH stolittya: prychny ta naslidky (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)*» (20-21.11.2013), (pp. 51-58). Kyiv [in Ukrainian].

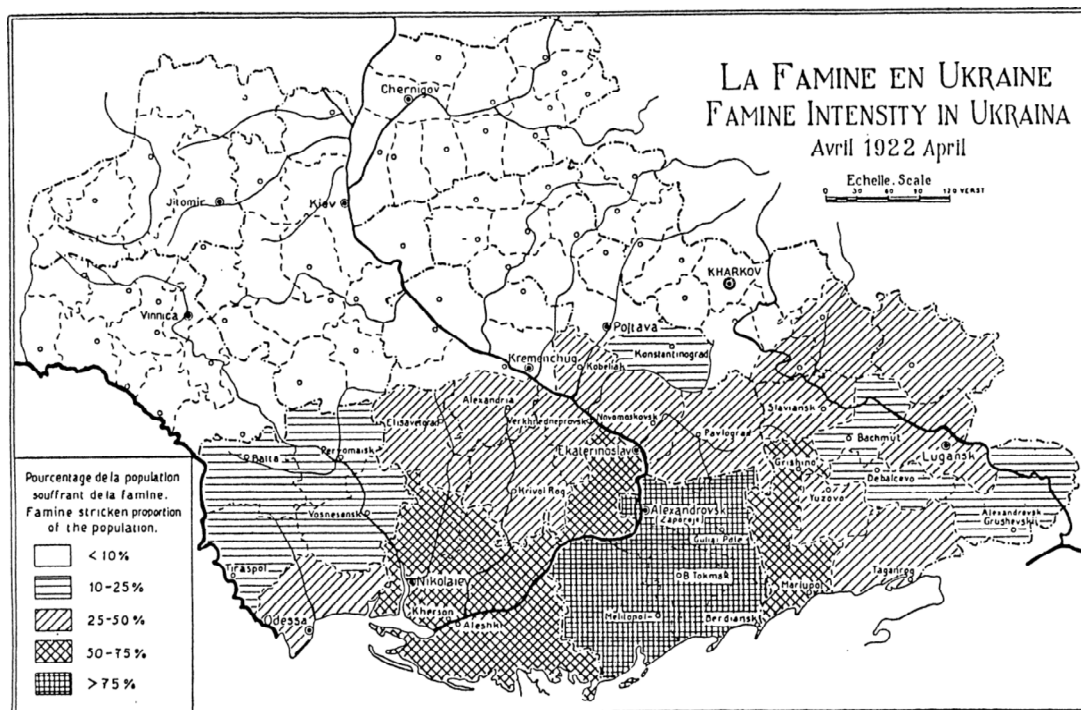

Рис. 1. Мапа про інтенсивність голоду в радянській Україні станом на квітень 1922 р.,
 представлена у звіті місії В. Квіслінга
 (Сербин Роман. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді... С. 691)